

ÚVOD

Komplikovaný svět, v němž žijeme, se dnes nachází z mnoha důvodů na složité křižovatce dějin. Jeho občané jsou častěji než kdykoliv v minulosti konfrontováni se skutečnostmi, s nimiž si jen obtížně vědí rady. Svět, jehož nejrůznější oblasti jsou stále více propojovány nejen prostřednictvím zahušťující se komunikace, ale také vzájemnou (byť často ještě ne příliš uvědomovanou) provázaností svých aktivit, toho má k řešení mnoho.

Jedním z velkých témat dnešní doby je téma demografického vývoje: jednak světa jako celku, jednak jeho jednotlivých regionů. Velkým tématem se stalo proto, že rození a smrt, byť fenomény navýsost intimní a individuální, mají z důvodů změn ve své četnosti konsekvence celoplanetární. V důsledku obecně zaznamenaného přesunu frekvence úmrtí z rané fáze životní dráhy jedince do jeho fáze závěrečné a v důsledku intenzivní porodnosti (fertility) ve značné části světa, se počty obyvatel naší zeměkoule začaly od šedesátých let 20. století zvyšovat takovým tempem, že hrozí jasnou populační explozí a zdvojnásobením populace každých třicet pět let. A tak zatímco v roce 1930 činil podle odhadů OSN počet obyvatel Země dvě a v roce 1960 tři miliardy, v polovině roku 1993 byl počet již 5,5 miliard. Šesti miliardami bude svět obydlen v roce 1996 a do roku 2010 se počet obyvatel naší planety dále zvýší na 7,1 miliard.

Takovýto vývoj alarmoval již mnohé, nejčerstvěji snad Lestera R. Browna (1994), jenž ve své *Zprávě o stavu světa 1994* celou vahou své osobnosti opět varuje lidstvo, že Země dnes již z důvodů enormního počtu obyvatel pravděpodobně dosáhla svých biologických limitů a přesáhla svou „únosnou kapacitu“ (*carrying capacity*). Před námi se podle Browna objevují zcela reálné kontury doby hladu, který, dodejme, povede k pokračující či dokonce vzrůstající chudobě v těch částech světa, kterým se říká rozvojové¹⁾.

Tyto předpovědi by se mohly zdát pro neinformovaného obyvatele Evropy přehnané. Ve vyspělých částech světa populační exploze neexistuje a vše nasvědčuje tomu, že ani nehrozí, neboť míra fertility souvisí s mírou ekonomické a sociální vyspělosti způsobem nepřímým úměrným.

Obyvatelé vyspělých zemí, jak je jim dnes stále častěji sdělováno, jsou ale rovněž vystaveni demografickému problému, jenže opačného druhu: dětí se zde rodí málo. A jelikož se současně v této části světa umírá podstatně méně než kdykoliv v minulosti, ekonomický následek těchto dvou demografických trendů by mohl být podobný jako ve světě rozvojovém, byť z kvalitativního

1) Život není jenom otázka potravy. Hovoříme-li o únosné kapacitě, musíme mít na paměti také to, jak zdůrazňují ekologové, že velké množství obyvatel, jejich životní styl a výrobní technologie vážně ohrožují schopnost Země absorbovat vznikající odpady. V demografických debatách o tom, kolik obyvatel může naše planeta unést, se na tento aspekt, aspekt absorpce odpadu (tzv. *sink capacity*, jak ho nazývá Wijkman, 1994) často zapomíná.

hlediska samozřejmě na jiné úrovni: existuje reálné nebezpečí, že dnešní nízké počty mladé generace, způsobené dlouhodobě nízkými mírami porodnosti, spolu s přibývajícím podíly lidí starých, které jsou důsledkem jednak nízké porodnosti, jednak prodlužování lidského života, budou mít takové ekonomické a sociální důsledky, jež by mohly vést ke zvyšujícím se mírám chudoby.

Nás, občanů české společnosti, se dotýkají problémy oba. Ten první proto, že hrozí možnost, že eskalace problému výživy v méně rozvinutých zemích vyústí do takových rozměrů, že regionální hladové konflikty by mohly přerůst do konfliktů mnohem většího rozsahu. Je to zatím ohrožení nepřímé, ale pokud mají pravdu ti, kdo vyjadřují z populačního růstu obavy, a já tyto obavy sdílím, je to problém velkého významu.

Druhý problém je přímý. Právě ho žijeme a byť jeho intenzita není dosud velká, jeho možné důsledky začaly být již nejen anticipovány v pracovních sociálních vědců, ale díky politickým rozhodnutím (např. připravované změně systému důchodového zabezpečení) také reálně uvědomovány značnou částí české populace.

Předkládaná kniha, jak napovídá její název, se zabývá druhým ze jmenovaných problémů. Soustřeďuje se ovšem ne na problém nízkého počtu rozených dětí, ale na jeho následky: na **demografické stárnutí**. Z tohoto důvodu je tato práce zaměřena víceméně na blízkou budoucnost, není to však v žádném případě práce prognostická. Budoucnost je zde projektována jen prostřednictvím některých aspektů populačního vývoje, které již lze pozorovat ve vyspělých západních zemích a o nichž je možno se spolehlivě domnívat, že brzy nastanou i u nás.

V centru pozornosti této monografie jsou některé sociální a ekonomické stránky populačního stárnutí. Jejich výklad vychází především ze současných poznatků západních odborníků, neboť vývoj jevu, díky jeho existenci, je v západních částech světa již nějakou dobu zkoumán a je předmětem stále intenzivnějších debat. Proto také významnou část mé práce tvoří sumarizace těchto diskusí. Jejím prostřednictvím se je snažím uvést do českého sociálněvědního diskursu.

Obsah jednotlivých kapitol a jejich návaznost je vedena vnitřní logikou. V první kapitole se věnuji demografii stárnutí a vysvětluji příčiny, které způsobují, že populace začíná stárnout. Jelikož primárním důvodem tohoto jevu je podstatné a déletrvající omezování porodnosti, uvádím zde i základní poznatky o tomto procesu.

Druhým faktorem, přispívajícím ke stárnutí společnosti, je snižování měr úmrtnosti a prodlužující se délka lidského života. Jelikož progres v této oblasti byl v západních společnostech nečekaně úspěšný, je druhá kapitola věnována diskusi nad možnými limity délky našehožití.

Jelikož Česká republika patří zatím z hlediska úmrtnostních poměrů na spodní místa pomyslné tabulky mezi vyspělými zeměmi, zabývám se tímto problémem v kapitole třetí. Ve shodě s některými zahraničními autory zdůrazňuji

především sociální aspekt příčin české úmrtnosti a docházím zde k úvahám o dalším možném vývoji tohoto demografického jevu v naší společnosti. Z hlediska veřejné politiky je zdravotní a úmrtnostní aspekt stárnoucí společnosti nesmírně důležitý.

Abych mohl vyslovovat úvahy nad stárnoucí českou společností, bylo nezbytné získat data o tom, jak se bude česká populace demograficky vyvíjet v průběhu dalších několika desetiletí. Jinými slovy, potřeboval jsem mít k dispozici českou populační prognózu. A to byl jistý problém. Existující populační projekce, které byly vytvořeny v druhé polovině osmdesátých let, se dnes již ukazují jako zastaralé ve svých předpokladech o úrovni porodnosti a úmrtnosti (každá populační projekce pracuje se dvěma základními vstupy: s předpokládaným vývojem plodnosti a předpokládaným vývojem úmrtnosti v dané populaci). Nové projekce, které měla vypracovat naše přední demografická pracoviště nebo Český statistický úřad, nebyly v době, kdy má práce začala vznikat, ještě k dispozici. Z tohoto důvodu jsem si vytvořil prognózu vývoje české populace sám. Informuji o ní v kapitole čtvrté, v níž se čtenář dozví, že jsem na základě variantních úvah o vývoji plodnosti a úmrtnosti vytvořil čtyři scénáře možného českého demografického vývoje: jeden z nich je přitom možno chápat jako scénář tzv. nízké varianty demografického stárnutí, vyznačující se relativní pomalostí procesu stárnutí, jiný naopak zase jako tzv. vysokou variantu stárnutí, jež je charakteristická relativní dynamikou tohoto procesu.

Poté co jsem si připravil prvními čtyřmi kapitolami půdu pro věrohodnost hypotézy o postupném (rychlém či pomalejším) zestárnutí české populace v průběhu příštích dvaceti až čtyřiceti let, věnuji se v dalších kapitolách některým problémům, které je možno v souvislosti s tímto procesem anticipovat. V páté a šesté kapitole se zabývám stárnutím české společnosti z hlediska možných ekonomických a sociálních dopadů: kladu si otázky, jak ovlivní narůstající počty starých osob trh práce, jaké mohou být jejich dopady na důchodovou politiku státu a jaká možná ekonomická zatížení to vše přinese. Zdůvodňuji zde potřebu zvýšit věk, v němž vzniká nárok na odchod do důchodu, avšak navrhuji řešení, které se podstatně liší od návrhu, s nímž přišla česká vláda. Prostřednictvím dvou druhů modelů pak ukazují některé možné konsekvence prodloužení pracovního věku v oblasti trhu práce.

Jelikož ze zahraničních poznatků vyplývá, že zestárnutí obyvatelstva může přinést skutečně značné sociální, ekonomické a politické problémy, zabývám se v kapitole sedmé otázkou, zda je možno demografické stárnutí nějakým způsobem odvrátit. Docházím v ní ve shodě se zahraničními poznatky k závěru, že se jedná o proces, jenž je z důvodů existujícího sociálního a ekonomického kontextu v nejbližších několika desetiletích ve vyspělých zemích nezvratný.

V předposlední, osmé kapitole se snažím ukázat, jaké jsou některé současné charakteristiky české populace starých osob a jaké pravděpodobně budou v blízké budoucnosti. Těmito úvahami se vyslovuji pro to, aby populace starých osob nebyla námi ostatními chápána jako sociální kategorie s nízkým sociálním

statusem, jako šedá, amorfni a homogenní masa. Dovoluji si zde i předpověd', že budoucí staří občané této společnosti se díky svým změněným sociálním atributům budou lišit od těch dnešních, což přinese proměny jejich životních stylů, které mohou vytvořit nové sociální tlaky. Dále upozorňuji, že současná generace důchodců má díky probíhající společenské transformaci značně složitou situaci: mladší a ekonomicky aktivní část populace postupně mění své celkové životní strategie, jež jí umožní adaptovat se na nové skutečnosti; důchodci již na takovéto proměny často nemají ani síly, ani čas, a proto především v tomto přechodném období vzroste úloha opatření sociální politiky státu vůči této části populace, která na ně zůstane odkázána.

V závěrečné kapitole, v níž kladu především otázky, se mimo jiné zamýšlím nad úlohou veřejné politiky ve stárnoucí společnosti a nad tím, na čích bedrech koho má ležet odpovědnost za péči o staré osoby.

Pokud se čtenář i po tomto úvodu pustí do čtení předložené práce, musím ho předem poněkud varovat. Stárnoucí společnost je novou, a v té míře, jak dnes již existuje a jak bude existovat v příštích dvaceti letech, v historii lidstva dosud neprožitou skutečností. Otvírá problémy, které sice lze předvídat, avšak jejich řešení jsou nejistá, nejednoznačná, a tudíž i diskusní. Z těchto důvodů tato práce přináší asi méně řešení, než by čtenář očekával. Její smysl, věřím, však spočívá v tom, že mnohé z otázek vyslovila a mnohé problémy pojmenovala; u mnohých z nich také uvedla zahraniční pohledy a názory, které však, jak se asi shodneme, nemusejí být v českých podmínkách z nejrůznějších důvodů směrodatné. A tak lze význam této práce mimo jiné hledat také v tom, že se pokouší v ucelené podobě sumarizovat některá palčivá témata, jimiž se bude muset v nejbližší budoucnosti – nejlépe však ihned – každá vyspělá společnost jako společnost stárnoucí začít vážně zabývat²⁾.

To, že tato práce vůbec vznikla, bylo umožněno díky stipendiu americké nadace *Pew Foundation* a americké organizace *International Exchange and Research Board (IREX)*, které mi dovolilo strávit akademický rok 1992/1993 na *Office of Population Research (OPR)* a na *Woodrow Wilson School of Public and International Affairs (WWS)* Princetonské university. Díky této podpoře a díky úsilí Beate Dafeldecker (*IREX*), Karen Jezierny a Ann Corvin (*WWS*) jsem tak mohl v rámci svého tématu spolupracovat s mnoha předními osobnostmi americké demografie a sociologie.

Mé speciální poděkování patří především třem pracovníkům z *OPR*: Thomasi Holzmannovi, vedoucímu knihovny, za velkou přízeň, kterou mi věnoval. Jemu vděčím za permanentní přísun relevantní literatury, bez níž by tato monografie nemohla vzniknout; Ansley Coaleovi za trpělivost, s níž mě vedl v mém úsilí co nejlépe modelovat budoucí české demografické trendy a Charlie Westoffovi za přátelský patronát, jehož se nade mnou ujal. Mé díky patří dále

2) Ne nadarmo byl rok 1993 vyhlášen v zemích evropské dvanáctky rokem starých osob a rokem solidarity mezi generacemi.

Ann Pebley ze stejného pracoviště za její ochotu pomoci radou a odpovídat na mé četné dotazy.

Mé poděkování patří také Ivo Možnému, řediteli Školy sociálních studií Masarykovy univerzity, za to, že mi umožnil vyvázat se z mých pedagogických povinností a strávit celý akademický rok v Princetonu a dále za jeho celkovou podporu v mé práci.

K výsledné podobě textu přispěli svými připomínkami Jiří Musil, Milan Kučera a především kolegyně Hana Librová, která s pečlivostí sobě vlastní prošla předposlední verzi mého rukopisu. Musím ovšem zdůraznit, že nikdo z jmenovaných kolegů nenese jakoukoliv odpovědnost za případné nedostatky, jež budou v práci nalezeny.

Nejvyšší dík však pochopitelně patří mé ženě Miladě za trpělivost a jemnou kritiku všeho, co jsem postupně tvořil.

Některé pasáže z předložené práce již byly časopisecky publikovány. Kapitoly druhá, třetí a čtvrtá byly postupně uveřejněny v časopise *Demografie*, kapitola pátá vyšla ve *Sborníku prací Filozofické fakulty – řada G*. Jejich výsledná podoba, v níž jsou předloženy v této práci, však doznala podstatných úprav.

Přál bych si, aby tato kniha byla chápána jako příspěvek k současným diskusím o problémech, jež s sebou proces demografického stárnutí společnosti přináší. Témat, které pro společenské vědce otvírá, je mnoho a já věřím, že se řada z nich stane další badatelskou výzvou.